

ŁAZIENKI KRÓLEWSKIE 1791–1795. KRONIKA WYDARZEŃ
POLITYCZNYCH I DWORSKICH

THE ROYAL ŁAZIENKI 1791–1795. CHRONICLE OF POLITICAL AND COURT
EVENTS

Piotr Skowroński

Muzeum Łazienki Królewskie, Instytut Historii PAN, Warszawa
e-mail: Piotr.Skowronski@lazienki-krolewskie.pl
ORCID: 0000-0001-8228-2790

ABSTRACT

The author, following the history of the Royal Łazienki from the adoption of the Constitution of 3 May 1791 to the king's departure from Warsaw in 1795, indicates the possibility of using a new type of sources in research into the history of this royal residence – political and diplomatic correspondence, among other things. The information contained in letters by Polish politicians and dispatches by foreign diplomats makes it possible to show Łazienki as a centre important for the court activities and space where political events took place.

The year of functioning of the constitutional monarchy (under *the Government Act* of 1791) was a period of holding conferences at Łazienki and consolidation of political forces before the reopening of the Great Sejm session in autumn, and preparations for the sumptuously celebrated first anniversary of the constitution, which had its culmination in the laying of the cornerstone for the Temple of Divine Providence. After the Polish-Russian War of 1792, there is a noticeable absence in Łazienki of the monarch, who was forced to attend the 1793 Grodno Sejm. Despite (or perhaps thanks to) the absence of the patron and the court, the intensity of construction works carried out here is evident. In 1794, it was in Łazienki that the king, guarded by insurgents and deprived of any influence on political events, waited for meetings with the insurrection's leader, Tadeusz Kościuszko, hoping that the Polish-Lithuanian Commonwealth would avoid tragic consequences of the uprising.

KEYWORDS

Stanislaus Augustus, The Royal Łazienki, 3 May Constitution, Temple of Divine Providence, Grodno Sejm of 1793, Kościuszek Insurrection, partitions of Poland

* * *

Dzieje Łazienek Królewskich (il. 1) postrzegane są przez historyków sztuki przede wszystkim jako historia przebudowy monarszej rezydencji, jej wpływu na rozwój architektury Rzeczypospolitej, a także jako obiekt badań nad kolekcjonerstwem Stanisława Augusta¹. W ślad za nimi poszli naukowcy zajmujący się zagadnieniami politycznymi, którzy opisując życie ostatniego polskiego króla, poświęcają Łazienkom jedynie nieco uwagi w marginesowych ustępach jego biografii dotyczących mecenatu artystycznego². Do tego dochodzi narracja wiążąca się z czarną legendą Stanisława Augusta, która uznaje tę królewską rezydencję za zasługujące na zapomnienie miejsce stanowiące ośrodek domniemanego zepsucia moralnego czasów stanisławowskich³.

Historia Łazienek rzadko łączy się w badaniach z polityką, co utrwała narrację o tym miejscu jako letniej (a zatem wakacyjnej?) rezydencji Stanisława Augusta. Jednak latem przenosił się tu nie tylko monarcha, ale też dwór, a w konsekwencji w przestrzeń tę wkraczał ogół spraw związanych z prowadzonym przez dworzan życiem towarzyskim i politycznym. Najbliższe połączenia historii sztuki i polityki byli ci badacze, którzy próbowali interpretować manifestację programu politycznego w wystroju łazienkowskich budynków⁴. Już z tych analiz wynika,

¹ Zob. m.in. liczne studia o Łazienkach W. Tatariewiczza (*Władysław Tatariewicz. Bibliografia*, opr. J. Krajewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992); M. Kwiatkowskiego (*Bibliografia publikacji Marka Kwiatkowskiego*, opr. J. Sito, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 81, 2019, nr 3, s. 548–554) i współczesnych badaczy XVIII w.

² Za przykład niech posłuży podstawowa biografia pióra Jerzego Michalskiego, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009, s. 92–93.

³ „Wobec tych wszystkich zbrodni [Stanisława Augusta – przyp. P.S.], z których najhaniebniejszą było zaprowadzenie narodu, pragnącego walki i niepodległości, do szlachtuza grodzieńskiego pod obuch drugiego rozbioru, maleją inne jego winy i grzechy, jak: nepotyzm, którym kierując się, łapał najpierwsze urzędy – podskarbstwa, hetmaństwa, marszałkostwa dla swoich krewniaków; łupiestwo skarbu i dóbr narodowych na rzecz swoją, rodziny i faworytów swoich; demoralizacja obyczajowa, która z Ujazdowa, Łazienek i zamku rozchodziła się szeroko po Warszawie i po wyższej sferze towarzystwa” – T. Korzon, *Odrodzenie w upadku*, Warszawa 1975, s. 300–301. J. Michalski wyśmiewał próbę powiązania przez Korzона powyższej opinii ze wzrostem liczby zachorowań wenerycznych wśród warszawskich „rekrutów i mamek” – J. Michalski, *Na marginesie reedycji „Sejmu Czteroletniego” Waleriana Kalinki*, w: *idem, Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 2, red. W. Kriegseisen, Z. Zielińska, Warszawa 2007, s. 523.

⁴ Przykładowo: A. Skrodzka, *Virtutis invidia comes, czyli o Rotundzie w Łazienkach Królewskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 71, 2009, nr 1–2, s. 87–112; I. Zychowicz, *La Sala di Salomone nel Palazzo sull'Isola nel parco Łazienki e i dipinti di Bacciarelli come espressione propagandistica del potere di Stanislao Augusto*, w: *Intorno a Marcello*

1. Zygmunt Vogel, *Widok pałacu Na Wodzie w Łazienkach*, po 1796, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inv. Rys.Pol. 14203. Fot. © Copyright by Dytkowski M. / Muzeum Narodowe w Warszawie / Zygmunt Vogel, *A View of the Palace on the Island in Łazienki*, after 1796, National Museum in Warsaw, inv. no. Rys.Pol. 14203. Photo © Copyright by Dytkowski M. / National Museum in Warsaw

że twórcza praca Stanisława Augusta była do pewnego stopnia realizacją na gruncie sztuki tych idei, których z przyczyn słabości państwa nie udawało się wprowadzić do życia politycznego. Co więcej, „paradoksalnie, im gorsza stawała się sytuacja polityczna Rzeczypospolitej, tym bardziej projekt pałacu zyskiwał na monumentalizmie”⁵. Uznać trzeba tu zwycięstwo Stanisława Augusta przynajmniej w kwestii propagandy artystycznej, gdyż pomimo pokutujących do dziś stereotypów o przyczynach upadku państwa zarówno narracja funkcjonującego tu muzeum, jak i pamięć historyczna Polaków skupiają się w kontekście tego miejsca na

Bacciarelli. Italiani nella Varsavia dei Lumi, red. A. Pieńkos, M. Smoliński, Warszawa 2019, s. 45–56; J. Frejtag, *Salomon na tronie. O toposie starotestamentowego władcy w propagandzie królewskiej Stanisława Augusta*, w: „Skłócony naród, król niepewny, szlachta dzika”? *Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań*, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 93–111; J. Szumańska, *Wizerunki równoległe Stanisława Augusta podczas inauguracji Teatru Królewskiego w Starej Oranżerii 6 września 1788*, „Pamiętnik Teatralny”, t. 67, 2018, nr 4, s. 87–112.

⁵ E. Olechnowicz, *Pałac Łazienkowski i „republika marzeń” Stanisława Augusta*, w: *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV–XXI w.)*, red. A. Czarniecka, P. Deles, A. Sotys, Warszawa 2016, s. 310.

przedrozbirowym okresie jego istnienia, marginalizując czasy Romanowów i w mniejszym stopniu interesując się dziejami XX w.⁶

Być może część winy za postawienie tej niewidzialnej bariery między dziejami Łazienek a dziejami politycznymi Rzeczypospolitej ponosi sam monarcha, który w *Pamiętnikach* (docho- dzących, co prawda, jedynie do 1778 r., a więc do momentu, kiedy Łazienki zaczynały dopiero świecić własnym blaskiem) zaledwie raz wspomina o swej rezydencji. Czyni to na marginesie charakterystyki ambasadora rosyjskiego Ottona Magnusa von Stackelberga:

Jedną z rzeczy najbardziej Stackelbergowi miłych było wygrywać w każdej grze i o każdą stawkę. Jako że król nigdy w karty nie grywał, zawsze prawie dbał o to, aby mu graczy zapewnić, kiedy ambasador u niego w Łazienkach na wsi bawił lub też na zamku. Zanim do stolika karciarze zasię- dli, król nie omieszkął przegrać z nim jak najszybciej trzech albo i czterech partii w kule, żeby mu przynajmniej małego dostarczyć triumfu. Niemniej jednak Stackelberg nierzadko pozwalał sobie mówić, tak cudzoziemcom, jak i Polakom, których król wcale nie zapraszał: „Przyjedźcie do Łazie- nek, bo ja tam będę i zagramy razem”⁷.

Już z tego fragmentu możemy wysnuwać pewne przypuszczenia dotyczące politycznego zna- czenia przestrzeni podmiejskiej rezydencji monarchy. Inscenizowane (lub nieinscenizowane) przegrywanie gier towarzyskich nie miało zapewne na celu perwersyjnego obniżania królew- skiego prestiżu, lecz tworzyło grunt pod prowadzone z ambasadorem negocjacje.

Obecny stan badań – tak z dziedziny historii sztuki, jak i historii politycznej – pozwala postawić postulat stworzenia nowej biografii Łazienek Królewskich. Pracy, która nie tylko opi- sywałaby rozwój architektoniczny, ale również pokazałaby tę podwarszawską rezydencję jako ośrodek władzy i jedno z centrów życia dworskiego⁸. Pomogłoby to także zlokalizować różne przestrzenie, w których koncentrowało się zarządzanie państwem polsko-litewskim w 2. poło- wie XVIII w., być może zdejmując nieco odpowiedzialności z Zamku warszawskiego.

Badania prowadzone przez historyków w XX i XXI w. oraz znane nam źródła przekazują informacje o podejmowanych w Łazienkach zagadnieniach politycznych⁹, odbywających się audiencjach¹⁰, a nawet pokazują Łazienki jako niemal oficjalny gmach reprezentacyjny Rzeczy-

⁶ Zob. także: W. Tygielski, *Dyplomacja – propaganda – pamięć historyczna. O realnych i o symbolicznych losach kilku warszawskich „miejsz pamięci” w czasach nowożytnych*, „Przegląd Wschodni”, t. 13, 2014, nr 2, s. 303–324.

⁷ *Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia*, tłum. W. Brzozowski, Warszawa 2013, s. 451. Wersja francuska: *Stanislas Auguste, Mémoires*, wyd. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire, Paris 2012, s. 583.

⁸ Tego typu opis realizowałby postulaty stawiane przez Richarda Butterwicka-Pawlikowskiego dotyczące potrzeby badań styku kultury i polityki oraz związków „między ideami a praktyką polityczną” – *idem*, *Między polityką kulturową a kulturą polityczną – zagadka regalizmu w czasach Stanisława Augusta*, w: „*Skłócony naród...*”, s. 113–132.

⁹ *Exempli gratia*: o spotkaniu z O. Stackelbergiem w Łazienkach: Stanisław August do posła polskiego w Petersburgu A. Debolego, b.m. [Warszawa], 19 VII 1780 r., w: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Augustyn Deboli. 1780*, opr. E. Zielińska, A. Daniłczyk, Warszawa 2012, s. 147; o spotkaniu z Karłem Revitzkim, dyplomatą austriackim: Stanisław August do P. Kicińskiego, Korsuń, 11 V 1787 r., w: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. 2: *Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziatu*, Kraków 1891, s. 48.

¹⁰ Np. o spotkaniach Stanisława Augusta z nuncjuszem apostolskim Giovannim Archettim: P. Zając, *Giovanni Andrea Archetti i Stanisław August Poniatowski. Obraz króla i wzajemnych relacji w depepszach nuncjusza do sekretariatu*

pospolitej¹¹. Postulat opisanie obecności i funkcjonowania dworu królewskiego w Łazienkach nie jest łatwy do realizacji, wymaga bowiem szczegółowej kwerendy w przepastnym i rozczłonkowanym archiwum Stanisława Augusta, a także w XVIII-wiecznych gazetach, gazetach rękopiśmiennych, a wreszcie w korespondencji dyplomatycznej zagranicznych posłów w celu odnalezienia rozproszonych informacji o prowadzonych spotkaniach i negocjacjach¹². Jednak przywołane już wyżej przykłady pokazują, że nie jest to praca nieprzynosząca efektu.

Celem artykułu jest dokonanie podsumowania dotychczasowego stanu wiedzy na temat Łazienek w latach 1791–1795, aby przyrzeć się możliwościom wykorzystania nowego typu źródeł przy badaniu historii letniej rezydencji Stanisława Augusta i odpowiedzieć na pytanie, jakie znaczenie polityczne miały Łazienki w ciągu tych czterech burzliwych lat. Skupię się tu na czasie od uchwalenia *Ustawy rządowej* 3 maja 1791 r.¹³ do momentu opuszczenia Warszawy przez króla po upadku insurekcji kościuszkowskiej. Jest to okres zbadany znacznie lepiej niż czasy dzielące I rozbiór i Sejm Wielki, który stanowi największe wyzwanie dla postulowanych badań¹⁴. W ten sposób spróbuję ukazać Łazienki jako przestrzeń, w której odbywały się istotne dla kraju wydarzenia polityczne¹⁵. Analiza ta pozwoli rzucić dodatkowe światło na to, jak w zamyśle Stanisława Augusta przebiegać miała relacja między kategoriami „prywatne” i „państwowe” w stosunku do łazienkowskiej rezydencji.

ROK MONARCHII KONSTYTUCYJNEJ (1791–1792)

Uchwalenie Konstytucji 3 maja nie oznaczało końca prac legislacyjnych sejmu. Wręcz przeciwnie, nowy ustrój państwa wymagał ustanowienia wielu szczegółowych aktów prawnych. Stąd też w maju i czerwcu 1791 r. sejm zebrał się jeszcze na 31 posiedzeniach, aby zająć się dokładnym opisaniem instytucji powołanych na mocy ustawy trzeciomajowej. Prace te trwały do 28 czerwca, kiedy to rozpoczęła się letnia przerwa w obradach¹⁶. Król zjechał wówczas

stanu Stolicy Apostolskiej z lat 1776–1784, „Kwartalnik Historyczny”, t. 123, 2016, z. 2, s. 287–288, 297, 303, 305.

¹¹ Zob. np. wizytę w Łazienkach poselstwa tureckiego latem 1777 r., [A. Krutka], *Dziennik przyjęcia i pobytu nadzwyczajnego posła Porty Otomańskiej do Stanisława Augusta króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i do Rzeczypospolitej Polskiej 1777 r.*, wyd. E. Marylski, Warszawa 1860.

¹² Rozproszone informacje na temat Ujazdowa (a następnie Łazienek) znajdują się w depe szach dyplomatycznych od początku panowania Stanisława Augusta, zob. np. Z. Zielińska, *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Kraków 2010, s. 516.

¹³ Na marginesie dodajmy jedną informację wychodzącą poza te ramy chronologiczne, aby podkreślić rolę Łazienek także w tym wydarzeniu. Zgodnie z informacją przekazaną w monografii Kazimierza Bartoszewicza to właśnie tam w Niedzielę Wielkanocną (24 IV 1791 r.) odbyła się narada dotycząca uchwalenia tej ustawy, K. Bartoszewicz, *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej 1794*, Berlin–Wiedeń [1913], s. 64.

¹⁴ I rozbiór stanowi dla badaczy Łazienek nie tylko cezurę dziejów politycznych („Rok 1772 to data i symboliczna i konkretna” – M. Kwiatkowski, *Stanisław August król-architekt*, Wrocław 1983, s. 97). Mniej więcej w tym samym okresie król zaczyna rozbudowę Łaźni S.H. Lubomirskiego, stopniowo czyniąc z niej główny ośrodek swojej rezydencji.

¹⁵ Pewną inspiracją dla tego artykułu stanowi praca M. Karpińskiej, *Między Zamkiem, Belwederem a Pałacem Namiestnikowskim. Władza i reprezentacja*, w: *Władza i architektura...*, s. 337–355.

¹⁶ „Chcąc zmordowanym siłom naszym trze chletnią sejmową pracą dać odpoczynek [...] sesje sejmowe do dnia 15 września r.b. limitujemy”, cyt. za: W. Smoleński, *Ostatni rok sejmu wielkiego*, Kraków 1897, s. 45.

ze swoim dworem do Łazienek, podobnie jak podczas wcześniejszych limit tego nadzwyczaj długiego sejmu¹⁷.

Optymistyczny nastrój społeczeństwa i wiarę w sukces polskiej łagodnej rewolucji zakłócały co jakiś czas głosy przeciwne postanowieniom „rewolucyjnego sejmu”. Wśród malkontentów prym wiódł hetman wielki koronny Franciszek Ksawery Branicki, jeden z przywódców opozycji magnackiej. Co prawda został on powołany do Straży Praw, nowego rządu ustanowionego na mocy Konstytucji 3 maja, jednak nominacja ta miała za zadanie raczej krępować jego działania i pozostawiać go pod czujnym okiem królewskim, niż przekazać mu realną władzę nad wojskiem. Głośne utyskiwanie hetmana na nowy ustrój dał asumpt do rozpowszechnienia pogłoski o zamiarze porwania Stanisława Augusta z Łazienek.

„Jak wiadomo, w opustoszałej po odjeździe sejmowych gości Warszawie rozeszły się w lipcu pogłoski, że spisek malkontentów z Branickim na czele knuje zamiar zbrojnego porwania króla z Łazienek” – pisał Emanuel Rostworowski¹⁸. Sprawa, choć oczywista dla tego wybitnego badacza epoki oświecenia, wydaje się jednak warta przypomnienia. Hetman Branicki „w zwykłym sobie pijaństwie lub pijanego udając”¹⁹, zaczął snuć wizję porwania króla i wydania go w ręce Rosjan. Pomysł ten popierać miał sam Grigorij Potiomkin, faworyt Katarzyny II i przyjaciel hetmana, stwierdzając, że „póty interesa Polski źle dla Moskwy pójdą, póki nie będzie miał w swych rękach zmiennego Stanisława Augusta”²⁰. Okres limity sejmowej tworzył odpowiednią okazję ze względu na opuszczenie Warszawy przez osoby mogące zapewnić królowi bezpieczeństwo²¹. Hetman miał nakłaniać do tego przedsięwzięcia biskupa krakowskiego Feliksa Turskiego, kusząc go przywróceniem jego biskupstwu dochodów okrojonych przez Sejm Czteroletni. Wkrótce tenże biskup (lub inny informator) zawiadomił króla o planowanym zamachu²² i „z tej przyczyny całą noc garnizon warszawski z nabitą bronią był w gotowości, pikiety

¹⁷ Urszula Tarnowska opisywała, jak podczas pierwszej limity tego sejmu w 1789 r. „król się przeniósł do Łazienek: komedye, balety i kobiety na czas dały mu o troskach zapomnieć” – *Wspomnienia damy polskiej z XVIII wieku*, w: *Archiwum Wróblewskie*, z. 1, wyd. W. Tarnowski, Poznań 1869, s. 22.

¹⁸ E. Rostworowski, *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny”, t. 46, 1955, nr 4, s. 571. Monografista Sejmu Wielkiego Walerian Kalinka stwierdzał jednak, że „o tej konspiracji Branickiego mało nas doszło wiadomości; znać, że z umysłu ją tajono”, Kalinka, *op.cit.*, s. 198. Historię zamiarów porwania Stanisława Augusta z jego *Lustschloß Lazenski* wzmiankował w połowie XIX w. także niemiecki historyk Ernst Hermann (*Geschichte des russischen Staates*, t. 6, Gotha 1860, s. 379), który mógł ją znać z relacji dyplomaty saskiego w Warszawie Augusta Franza Essena. Najdokładniej całą tę sprawę opisał Smoleński, *Ostatni rok Sejmu...*, s. 56–58.

¹⁹ H. Kołłątaj, *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3go maja 1791*, t. 2, Lipsk 1794, s. 17.

²⁰ *Ibidem*, s. 16–17. O tym, że pomysłodawcą miał być Potiomkin, pisał także *post factum* minister saski w Petersburgu Völkersahm w depešy z 27 X 1791 r. – Kalinka, *op.cit.*, s. 198. Również Julian Ursyn Niemcewicz wskazywał na rosyjską inspirację tego zamachu – zob. J.U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne*, Lipsk 1868, s. 126.

²¹ „P. Branicki miał mówić, że teraz jest pora robić, kiedy się wszyscy rozjechali. Marszałek Potocki nie powróci prędko, Rzewuski odjechał, komenda przy Górzyskim, ks. Kołłątaj – ksiądz. Wszakże nie mogła mię ta osoba, od której wiem zapewnić, czyli mówił jest pora lub byłaby pora” – Kraków, Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 922, H. Kołłątaj do Stanisława Augusta, b.m.d. [Warszawa, lipiec 1791 r.], s. 315; list publikowany w: W. Smoleński, *Z korespondencji Kołłątaja podczas Sejmu Wielkiego*, w: *idem, Studia historyczne*, Warszawa–Kraków–Lublin 1925, s. 114–116.

²² Kołłątaj, *op.cit.*, s. 17. W. Smoleński podaje katalog osób, które miały wspierać hetmana: kasztelan przemyski Antoni Czetwertyński, kasztelan lubaczowski Adam Ryszczewski i sekretarz wielki litewski Fryderyk Józef

gęste w Łazienkach porozstawiane, armaty wytoczone były²³. Porwanie, niezależnie od tego, czy Branicki faktycznie miał zamiar dokonania czynu podobnego do zorganizowanego przez barzan „królobójstwa” z listopada 1771 r., nie doszło do skutku. Podkanclerzy koronny Hugo Kołłątaj, któremu król zlecił dochodzenie w tej sprawie, uspokajał Stanisława Augusta zapewnieniami, że „co się zaś tyczy osoby WKMc, to nigdy nie była pewniejszą, jak jest teraz. Masz WKMość 100.000 obywatelów Warszawy, sobie obowiązanych; masz Komisję Wojskową sobie wierną; masz komendę garnizonu i gwardie swoje; a przeciw sobie masz impertynencję ludzi zuchwałych, ale nieśmiałych²⁴. Po ujawnieniu spisku Branicki miał zapewniać króla, że krążące po Warszawie plotki nie mają nic wspólnego z rzeczywistością²⁵. Sam Stanisław August uznał całą sekwencję wydarzeń za wizerunkową porażkę hetmana²⁶.

W sierpniu tego roku w Łazienkach kwitło życie towarzyskie. W poniedziałek 19 sierpnia Stanisław August przyjął swoją kuzynkę Izabelę Lubomirską. Spotkanie to dało możliwość pojednania kuzynostwa, zwaśnionego przez wydarzenia wysokiej polityki. Już na początku panowania Stanisława Augusta, kiedy król popadł w konflikt ze swoimi wujami, Izabela opowiedziała się po stronie ojca, Augusta Aleksandra Czartoryskiego. Po I rozbiórce zaś wspierała politykę swojego męża, przywódcy magnackiej opozycji, marszałka wielkiego koronnego Stanisława Lubomirskiego. W 1785 r., po wydarzeniach związanych z tzw. aferą Dogrumowej, wyjechała za granicę. Dopiero po uchwaleniu *Ustawy rządowej* brat Izabeli, Adam Kazimierz Czartoryski, oraz jej zięciowie, Ignacy i Stanisław Kostka Potoccy, przekonali księżnę marszałkową do powrotu do kraju²⁷. Spotkanie ze Stanisławem Augustem przebiegło w jak najlepszej atmosferze. Król przywitał Lubomirską komplementem: „Widzę się prawdziwa dawna powieść, że i złe, i dobre nigdy pojedynczo nie chodzi. Dziś prawie w jednym momencie dwie bardzo dobre rzeczy do mnie się zeszyły. Raz, że W.Pani przyjechała, a drugie, że już teraz wiem, że ani cesarz [Leopold II], ani król pruski [Fryderyk Wilhelm II] nie będą nam szkodzić, ani psuć naszej rewolucji”. Kiedy Izabela odpowiedziała, że są to rzeczy nieporównywalne, Stanisław

Moszyński – Smoleński, *Ostatni rok Sejmu...*, s. 57. Namawiany był także stolnik litewski Józef Czartoryski – *ibidem*; Stanisław August do dyplomaty w Wiedniu F. Woyny, b.m. [Warszawa], 20 VII 1791 r., w: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Wiedeń*, t. 2: 1791–1792, opr. M. Jusupović, Warszawa 2016, s. 78; Stanisław August do J. Poniatowskiego, 22 VII i 2 VIII 1791 r., w: B. Dembiński, *Stanisław August i książę Józef Poniatowski w świetle własnej korespondencji*, Lwów 1904, s. 30–31.

²³ Borowski do marszałka sejmowego S. Małachowskiego, Warszawa, 16 VII 1791 r., cyt. za: Smoleński, *Z korespondencji Kołłątaja...*, s. 117. List ten znajdował się w Bibliotece Ordynacji Krasińskich w Warszawie. Podobnie wieści płynęły z ambasady pruskiej: *à la Sienki maison de plaisance du Roi de Pologne les gardes furent doublées et de petits détachements de la cavalerie nationale y firent la patrouille depuis le matin jusqu'au soir* – Berlin, Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz, Hauptabteilung 1, Repositur 9, nr 27–251, A.F. Goltz do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 18 VII 1791 r., k. 128 v.

²⁴ Zob. przyp. 21.

²⁵ „Wtedy zatrzwożony Branicki pobiegł do króla, wyparł się wszystkiego, prosząc o bezpieczeństwo swej osoby; a nie dufając słowu króla, zamknął się w swym domu i uzbrojony bezsenne pędził nocy” – Kołłątaj, *op.cit.*, s. 17.

²⁶ „Ten zamysł, gdy teraz nie udał się Branickiemu, upokarza go, czyni go śmiesznym w publiczności i zatrudnia dalsze zamysły malkontentów” – Stanisław August do polskiego ministra w Londynie F. Bukatego, Warszawa, 30 VII 1791 r., cyt. za: Kalinka, *op.cit.*, s. 198. Podobnie Stanisław August do F. Woyny, b.m. [Warszawa], 20 VII 1791 r., w: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Wiedeń...*, s. 73.

²⁷ J. Michalski, *Lubomirska z Czartoryskich Izabela*, w: *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 626–627.

August spuentował: „Ukontentowanie serca bardzo równo ważyć z dogodzeniem umysłu w interesach”²⁸.

21 sierpnia w Łazienkach gościli dyplomaci zagranicznych dworów: kurlandzki Karl Heinrich Heyking, szwedzki Lars von Engeström i angielski Daniel Hailes, któremu towarzyszyło jeszcze dwóch Anglików. Do grona dyplomatów dołączył tego dnia także poseł rosyjski Jakow Bułhakow, „który zajechał oficjalnie w poszóstnej karecie”²⁹. Przyjazd Rosjanina zakłócił przyjacielskie spotkanie korpusu dyplomatycznego. „Na godzinę przed spektaklem wieczornym łazienkowskim – relacjonował Stanisław August – pierwszy raz po przybyciu swoim do Warszawy, Bułhakow żądał u mnie audyencji”³⁰. Przybył do Łazienek, aby przekazać królowi informację o otrzymanej depešy z Petersburga, iż 11 tegoż miesiąca podpisano rosyjsko-tureckie preliminaria pokojowe. Wiadomość ta oznaczała, że zmieniła się sytuacja międzynarodowa, która pozwoliła na zrzucenie rosyjskiej dominacji w Rzeczypospolitej i dokonanie rewolucji 3 maja. Po uspokojeniu wydarzeń na froncie południowym Katarzyna II mogła na nowo skierować wysiłki dyplomatyczne – i militarne – za zachodnią granicę swojego imperium.

W tych samych dniach do Warszawy powrócił przebywający za granicą brat króla, prymas Michał Jerzy Poniatowski. W latach 70. i 80. stał na czele stronnictwa królewskiego na terenie Korony, jednak rozczarowany kierunkiem politycznym Sejmu Wielkiego i osobistą klęską planów w sprawie biskupstwa krakowskiego wyjechał z Rzeczypospolitej jesienią 1789 r.³¹. Po uchwaleniu Konstytucji Stanisław August wezwał go do Warszawy, aby wsparł politykę monarszą w kształtowaniu nowych instytucji państwowych. Około 20 sierpnia dotarł do stolicy i na kilka dni zamieszkał z królem w Łazienkach³², gdzie prawdopodobnie wspólnie z bratem obmyślał strategię działań sejmowych.

Na początku września uroczyście świętowano rocznicę elekcji Stanisława Augusta. Z tej okazji 7 września 1791 r. w łazienkowskim Amfiteatrze wystawiono balet *Kleopatra* (il. 2). Spektakl odbywający się zarówno na scenie tego teatru, jak i na stawie przed pałacem zgromadził 3 tys. widzów³³. W kilka dni później Stanisław August powrócił na Zamek Królewski, gdzie

²⁸ Stanisław August do F. Woyny, b.m. [Warszawa], 20 VIII 1791 r., w: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Wiedeń...*, s. 73. W następnych miesiącach Lubomirska pojechała do Wiednia, skąd donoszono: „Księżna marszałkowa szczerze i bardzo zdaje się kontenta z przyjęcia W.K.Mości, po kilka razy mi o tym mówiła i Łazienek wychwalić się nie może” – F. Woyna do Stanisława Augusta, b.m. [Wiedeń], 5 X 1791 r., w: *ibidem*, s. 105.

²⁹ K.H. Heyking, *Wspomnienia z ostatnich lat Polski i Kurlandii. 1752–1796*, w: *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, opr. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 175. Datacja tego spotkania wynika z listu Stanisława Augusta do F. Bukatego, Warszawa, 24 VIII 1791 r., Kalinka, *op.cit.*, s. 201.

³⁰ Stanisław Augusta do F. Bukatego, Warszawa, 24 VIII 1791 r., cyt. za: Kalinka, *op.cit.*, s. 201. Jakow Bułhakow przebywał w Warszawie jako rosyjski poseł nadzwyczajny od IX 1790 do II 1793 r. – S. Turitowa, *Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 105, 1998, z. 2, s. 78.

³¹ Z. Zielińska, *Poniatowski Michał Jerzy*, w: PSB, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 462–464; A. Sołtys, *Opat z San Michele. Grand Tour prymasa Poniatowskiego i jego kolekcje*, Warszawa 2008.

³² R. Butterwick, *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788–1792*, Kraków 2012, s. 729–730 (na podstawie depešz papieskich i francuskich dyplomatów).

³³ A. Żórawska-Witkowska, *Muzyka na dworze i w teatrze Stanisława Augusta*, Warszawa 1995, s. 34–35. B. Król-Kaczorowska, *Teatry Warszawy*, Warszawa 1986, s. 57–59; F. Zabłocki, *Kuplety A. Naruszewicza i Fr. Zabłockiego do baletu „Kleopatra” (1791)*, w: L. Bernacki, *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta*, t. 1, Lwów 1925,

2. Jean-Pierre Norblin, *Przedstawienie baletu „Kleopatra” w Amfiteatrze w Łazienkach*, 1791, Fundacja Zbiorów im. Ciechanowieckich w Zamku Królewskim w Warszawie, nr inw. ZKW-dep.FC/609/ab. Fot. A. Ring, L. Sandzewicz / Jean-Pierre Norblin, *Performance of the Cleopatra ballet in the Royal Łazienki*, 1791, The Ciechanowiecki Foundation Collection at The Royal Castle in Warsaw, inv. no. ZKW-dep.FC/609/ab. Photo A. Ring, L. Sandzewicz

15 września sejm wznowił obrady. 10 września pisał do Franciszka Woyny: „lubo i dziś mam wiele zatrudnienia przenosząc się nazad z Łazienek do miasta”³⁴. Łazienki szykowały się do snu zimowego.

Na wiosnę podmiejska rezydencja Stanisława Augusta była świadkiem niecodziennych wydarzeń. Monarcha udostępnił Łazienki na organizację przyjęcia weselnego dla żydowskiego małżeństwa. Za mąż wyszła Atalia, córka protegowanego przez Stanisława Augusta kupca Szmula Zbytkowera. W środę 28 marca 1792 r. „kolacja w Łazienkach barzo wspaniała i kosztowna dana była, na której prócz zagranicznych Żydów, wszystkich po francusku ubranych i niektórych polskich Żydów, wielu znajdowało się oficerów i innych gości katolików. Po kolacji zaś tańce trwały do późnej pory. Niewypowiedzianie tu są z tego kontenci i Żydzi i inni, iż król

s. 470–472. Balet ten posłużył twórcom nowej wystawy stałej w łazienkowskim Wodozbiorze (kuratorzy: A. Czarnańska, P. Skowroński, J. Szumańska) do zaprezentowania, w jaki sposób Stanisław August wykorzystywał widowiska wodne do budowania swego prestiżu. Rekapitulacja dotychczasowego stanu wiedzy na temat Amfiteatru: T. Dziubecki, „*Théâtre sur l’isle*” w *Łazienkach Królewskich – funkcja i forma*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 80, 2018, nr 2, s. 357–369.

³⁴ Stanisław August do F. Woyny, b.m. [Warszawa], 10 IX 1791 r., w: *Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Wiedeń...*, s. 95.

3. Jan Gottlieb Kiwert, ceremonialna kielnia użyta do położenia przez króla Stanisława Augusta kamienia węgielnego pod Świątynią Opatrzności Bożej w Warszawie, 1791, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. MNK IV-V-381. Fot. Pracownia Fotograficzna MNK / Jan Gottlieb Kiwert, Ceremonial trowel King Stanislaus Augustus used to lay the cornerstone for the Temple of Divine Providence in Warsaw, 1791, National Museum in Krakow, inv. no. MNK IV-V-381. Photo Photographic Studio of the NMK

wiać królowi do wyobraźni, bowiem dzień po tym, gdy bawił na weselu rodziny Zbytkowerów, w Sztokholmie Jacob Johan Anckarström zastrzelił w operze Gustawa III. Stanisław August spisał swoisty testament, który przekazał marszałkowi sejmowemu Stanisławowi Małachowskiemu³⁶.

Przeciwnicy *Ustawy rządowej* obawiali się natomiast realizacji plotek o powierzeniu królowi podczas tej uroczystości nieograniczonej władzy i z nieufnością obserwowali rosnący zapach wojenny społeczeństwa³⁷. To napięcie polityczne przejawiało się także w publicystyce. W jednym z anonimowych druków autor relacjonujący atmosferę kwietnia 1792 r. sprowadził *ad absurdum* argumenty opozycji, wykorzystując w swej narracji Łazienki jako symbol pielęgnacji sztuk pięknych, a nie sztuki wojennej:

gdy ku końcu w pomienionym marszałków obwieszczeniu [dotyczącym obchodów rocznicy Konstytucji – przyp. P.S.] przyszło do wyrazu: Gwardia Konna wedle rozkazu Najjaśniejszego Pana sobie postąpi, znowu cenzor głos podniósł mówiąc: „Owóż łapka i samotówka na wolność obywatelską. Wiem, gdzie i jak ta gwardia postąpi”. Na co ja krwią zimną rzekłem: „Zgadywam i ja, gdzie

dla złamania poglądów sam w swojej znajdował się osobie”³⁵. Była to ważna manifestacja oświeceniowego podejścia do spraw wyznaniowych, pokazująca nowe standardy tolerancji religijnej w kraju. Półtora miesiąca po tej ekstrawagancji warszawskiej elity w Łazienkach odbyło się święto budzące zainteresowanie szerokiej rzeszy obywateli Rzeczypospolitej: pierwsza rocznica uchwalenia *Ustawy rządowej*.

Pomimo długich przygotowań król nie mógł czuć się pewny, że wszystko tego dnia pójdzie po jego myśli. Tak jak w lipcu ubiegłego roku spodziewał się porwania przez Branickiego, tak teraz w Warszawie krążyły plotki o szykownym nań zamachu, który miał się odbyć 3 maja. Plotka ta mogła przema-

³⁵ Warszawa, Biblioteka Narodowa, akc. 9830, gazeta rękopiśmienna z 31 III 1792 r., cyt. za: E. Wichrowska, *Między Berlinem a Warszawą. Judyta z Levich Bucca Jakubowiczowa*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 321–322; Butterwick, *Polska rewolucja...*, s. 633.

³⁶ E. Rostworowski, *Rok konstytucji. Maj 1791 – maj 1792*, w: *idem, Popioły i korzenie*, Kraków 1985, s. 152–153.

³⁷ Przygotowania do uroczystości i towarzyszące im nastroje społeczne opisuje Smoleński, *Ostatni rok Sejmu...*, s. 358–360.

i jak ta gwardia postąpi, albo więc nogą za nogą pójdzie za królem do Łazienek, albo do swoich koszar powróci”. Roześmieli się wszyscy³⁸.

Kulminacyjnym punktem uroczystości rocznicowych było wmurowanie kamienia węgielnego pod Świątynię Opatrzności Bożej, która miała powstać nieopodal królewskiego pałacu, na szczycie skarpy wiślanej (dzisiejszy teren Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Warszawskiego). Król położył kamień węgielny pod budowlę za pomocą specjalnie przygotowanej na ten dzień kielni (il. 3), po nim do wznoszenia fundamentów przystąpili biskupi, ministrowie, marszałkowie konfederacji sejmowej i poseł kijowski Hilary Chojecki jako reprezentant województwa, które zdążyło już ustanowić fundusze na budowę gmachu³⁹.

Budowa świątyni dała księdzu Stefanowi Łuskinie, redaktorowi „Gazety Warszawskiej”, możliwość przyrównania Stanisława Augusta do najlepszych starotestamentalnych władców. Ze względu na oczywiste powiązanie opublikowanego w „Gazecie” panegiryku z programem Sali Salomona w pałacu Na Wyspie oraz aluzji do lokalizacji samej świątyni przywołam tę relację *in extenso*:

Patrząc na tak wielki (jakiego jeszcze Warszawa nie widziała) dwoisty festyn, to jest na wspa-
niałe od wszystkich województw, ziem i powiatów delegowanych z wierną, wdzięczną do tronu
wysłanych rekognicyją przyjmowanie, patrząc oraz na tak paradną dla założenia miejsca na
kościół w przytomności Najjaśniejszego Stanisława Augusta procesyją. A to na tym miejscu,
gdzie tenże monarcha na swej dziedzicznej ziemi zbudowawszy królewskie mieszkania, chciał,
aby na teźże był budowany i Dom Boży. Przypominamy sobie owe starożytne czasy, gdy za pa-
nowania Dawida króla, odstrychnione naprzód przez wiadome zamieszania pokolenia izraelskie
wysłały na ostatek uroczyste poselstwa z wiernym hołdem do swego króla do Hebron i gdy ten-
że król Dawid, zgromadziwszy potym wszystkie wspomniane, garnące się do siebie pokolenia
izraelskie, szedł z nimi w owej tak wspańiałej w Piśmie Świętym obszernie opisanej procesyi,
zakładając miejsce w swym Dawidowym Mieście na przybytek dla Arki Pańskiej, gdzie już swe
królewskie mieszkanie miał zgotowane. *Fecit sibi domos in civitate David et aedificavit locum
Arcae Dei*. Było to założenie miejsca dla Arki Pańskiej (*aedificavit locum*), dla której na cześć
boską stanął potym sławny ów kościół wystawiony przez Salomona. Mamy nadzieję w Boskiej
Opatrzności (pod której imieniem świątynica warszawska jest teraz założona), iż taż Najwyższe-
go Opatrzność, jak dozwoliła monarsze naszemu z Dawidem założyć uroczyście na tę bazylikę
miejsce, tak dozwoli mu oraz z Salomonem ją dokończyć, a potomkowie nasi, odwiedzając
ten kościół i widząc tak wspańiałą świątynię oraz bliskie w Łazienkach kosztowne królewskie

³⁸ *List do przyjaciela. Dnia 26 kwietnia 1792 r. z Warszawy*, b.m.d. [1792].

³⁹ Opis wydarzeń rocznicowych: Rostworowski, *Rok konstytucji...*, s. 153–155; Butterwick, *Polska rewolucja...*, s. 761–766; P. Wątroba, *Warszawskie obchody pierwszej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja i kościół Najwyższej Opatrzności w Ujazdowie*, w: *Stanisław August. Ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator. 1764–1795*, red. A. Softys, Warszawa 2011, s. 444–449. Kielnia i obuch młotka wykonanych przez działającego w Warszawie Jana Gottlieba Kiwerta znajdują się w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie (młotek: nr inw. MNK IV-V-380; kielnia: nr inw. MNK IV-V-381); zob. R. Mączyński, *Mosiężnicy warszawscy w czasach stanisławowskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 61, 2013, nr 4, s. 573–575.

mieszkania, będą mile powtarzali o swym polskim Salomonie owe Pisma Świętego słowa: *com-plevitque Salomon Domum Domini et Domum Regis*⁴⁰.

Po wmurowaniu kamienia węgielnego, o godz. 16.30, Stanisław August poszedł na wypoczynek do pałacu Na Wyspie. Tego samego dnia wieczorem wystawiono sztukę *Kazimierz Wielki* na podstawie utworu Juliana Ursyna Niemcewicza. W trakcie spektaklu aktor grający główną rolę wypowiedział słowa: „w potrzebie stanę na czele narodu mego”. Król nie przegapił okazji przypodobania się publiczności, powstał ze swojego miejsca i wykrzyknął: „stanę i wystawię się”⁴¹. Te buńczuczne hasła musiały niebawem ustąpić przed realizmem politycznym. W nocy z 18 na 19 maja korpusy rosyjskie przekroczyły granice Rzeczypospolitej. Sejm Wielki zawiesił swoje obrady 29 tegoż miesiąca, zrzucając pełną odpowiedzialność za powodzenie tej nierównej walki na Stanisława Augusta. Porażki na froncie wojennym zmusiły Straż Praw do podjęcia 19 czerwca uchwały wzywającej monarchę do rokowań z Rosją. 23 lipca na zamkowym posiedzeniu członków Straży, do którego doproszono pozostałych ministrów, marszałków konfederacji i królewskiego brata Kazimierza, większością głosów doradzono królowi ostatni środek ratunku, mianowicie przystąpienie do konfederacji targowickiej.

OKRES RZĄDÓW KONFEDERACJI TARGOWICKIEJ I SEJM GRODZIENSKI (1792–1793)

Stanisław August, przystępując do konfederacji targowickiej, starał się ściągnąć do niej jak najwięcej swych współpracowników, aby od wewnątrz przejąć wpływ na działania tego związku. Przywódcy targowicy szybko przejrzeni zamiary króla, zmuszając go do ponownego akcesu (25 sierpnia 1792 r.), w którym zawarto słowa potępienia postanowień Sejmu Wielkiego. Pozbawiono go przy tym wpływu na bieg wydarzeń politycznych. Akces monarchy wiązał się także z zakończeniem działań militarnych. Ostatnie starcie wojskowe (potyczka księcia Józefa Poniatowskiego pod Markuszowem) odbyło się 26 lipca.

Z jesieni tego roku odnajdujemy jeszcze echo jakiegoś balu w Łazienkach, który miał zdaniem królewskich nieprzyjaciół udowodnić, że Stanisław August powrócił do łask imperatorowej⁴². Nie można wykluczyć, że król zorganizował w swojej rezydencji spotkanie dla szefostwa znajdujących się w okolicach Warszawy oddziałów rosyjskich⁴³.

⁴⁰ „Suplement do Gazety Warszawskiej”, 5 V 1792, nr 36.

⁴¹ Butterwick, *Polska rewolucja...*, s. 763; J. Michalski, *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009, s. 64.

⁴² W liście Józefa Świątorzeckiego do I. Potockiego, Warszawa, 10 X 1792 r., znajdujemy ekscerpt z listu wrogiej królowi Katarzyny Kossakowskiej (mieszkającej we Lwowie): „Bal w Łazienkach skazał względu imperatorowej dla N. Pana”. Po czym Kossakowska z przekąsem dodawała: „Dzień św. Katarzyny, czyli polskiej, czyli ruskiej, zapewne będzie dniem nowej koronacji i potwierdzenia pactów conwentów bez przysięgi”, cyt. za: *Tajna korespondencja z Warszawy do Ignacego Potockiego. 1792–1794*, opr. M. Rymaszyna, A. Zahorski, Warszawa 1961, s. 73.

⁴³ Wiemy, że 19 VIII 1792 r. na Zamku odbyła się audyencja z udziałem Bułhakowa, podczas której królowi prezentowany był generał *en cheff* Michaił Kochowski oraz liczni generałowie i oficerowie armii rosyjskiej „przybyłej w sposób przyjacielski pod Warszawę” – suplement do „Gazety Warszawskiej”, 22 VIII 1792, nr 67.

Tymczasem nastąpił II rozbiór Rzeczypospolitej, przypieczętowany traktatem rosyjsko-pruskim z 23 stycznia 1793 r. Z misją przeforsowania sejmowej akceptacji cesji terytorialnych przybył na początku tego roku nowy dyplomata rosyjski Jakob von Sievers⁴⁴. Z liczby pięciu audiencji, których król udzielił Sieversowi między 15 lutego a 1 marca 1793 r., przynajmniej jedna (28 lutego) odbyła się w Łazienkach⁴⁵. 12 marca Sievers miał jeść z monarchą obiad „w Ujazdowie, w małym letnim pałacyku, nad którym jeszcze pracowano”. Po posiłku Stanisław August zaprosił dyplomatę na rozmowę do swego gabinetu⁴⁶. Spotkania te miały na celu wymuszenie na królu wyjazdu do Grodna (siedziby władz targowickich), gdzie miał się odbyć ostatni sejm szlacheckiej Rzeczypospolitej. Dodajmy, że przy obecnym stanie badań są to jedyne znane mi informacje o pobycie monarchy w Łazienkach w okresie zimowym. Wzmianki te nie oznaczają oczywiście przenosin do rezydencji na ten czas całego dworu, mocno w owym czasie okrojonego⁴⁷.

Wydarzenia II rozbioru skłoniły króla do podsumowania swego panowania. Na początku 1793 r. Stanisław August zlecił druk publicznej – acz anonimowej – spowiedzi z działalności podczas Sejmu Wielkiego i wojny polsko-rosyjskiej⁴⁸, a swojego pierwszego malarza, Marcella Bacciarellego, poprosił o namalowanie melancholijnego *Portretu alegorycznego* (z klepsydrą) (il. 4)⁴⁹.

Krół wiedział, że dla ratowania państwa i resztek dobroczynnych rozwiązań ustrojowych musi znów postawić na współpracę z Rosją, czego po doświadczeniach Sejmu Wielkiego i targowicy nie akceptowała większość społeczeństwa. Zgodnie z wypracowaną przed laty strategią zwlekał z odpowiedzią na rosyjskie żądania, licząc na wydarzenie, które odmieniłoby sytuację polityczną. Ponadto taktyka ta dawała mu możliwość demonstracji społeczeństwu

⁴⁴ Listy uwierzytelniające Sieversa noszą datę 3 I 1793 r. – Turitowa, *op.cit.*, s. 78. Przybył do Warszawy na początku lutego.

⁴⁵ Ł. Kądziała, *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński 1792–1793*, Warszawa 1993, s. 70. Własnoręczna relacja Stanisława Augusta ze spotkania 28 II 1793 r. – Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Królestwa Polskiego, 203, k. 72–77. O miejscu audiencji informuje nas pierwsze zdanie: *J'ai fait lire en Lazienki à Sievers le papier ci-joint sub A en Allemande*. Przykład ten pokazuje, że źródło do politycznej historii Łazienek należy szukać także w protokołach rozmów odbytych przez Stanisława Augusta z zagranicznymi dyplomatami i ważnymi politykami krajowymi, które nawykł pisać już od czasu ambasady Nikołaja Repnina w Polsce – zob. E. Zielińska, „Entretiens” Stanisława Augusta z ambasadorem rosyjskim Ottonem Magnusem von Stackelbergiem i „Mémoires” ostatniego króla Rzeczypospolitej, „Studia Źródłoznawcze”, t. 56, 2018, s. 91–103.

⁴⁶ Informację tę czerpiemy z pseudopamiętnika Sieversa skompilowanego na podstawie korespondencji dyplomaty w 1. połowie XIX w. przez profesora Uniwersytetu w Dorpacie Karla Ludwika Bluma. Tłum. pol.: *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, opr. B. Grochulska, P. Ugniewski, Warszawa 1992.

⁴⁷ „Z trzynastu różnych stołów dotąd pozwalanych od króla imci jeden tylko został na osób 16, inne wszystkie poznoszone. Służący ci tylko emerytalne pensje biorą, którzy od 20 lat usługi pełnią. Zgoła wszyscy cierpią, nie mijając i ję Grabowskiej. [...] Król tak zmęczony, że najwięcej sypia albo samotnie się bawi” – Jan Dembowski do I. Potockiego, Warszawa, 6 II 1793 r., w: *Tajna korespondencja z Warszawy...*, s. 143.

⁴⁸ Stanisław August, *Zdanie o królu polskim 1792 roku*, opr. A. Masny, w: *Królewskie diagnozy. Pisma publicystyczne Stanisława Augusta*, red. P. Skowroński, Warszawa 2019, s. 161–188. Historię tekstu przedstawia E. Rostworowski, *Zdanie o królu polskim*, w: *idem, Legendy i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 487–506.

⁴⁹ Pierwszy egzemplarz gotowy był przed końcem marca 1793 r. Portret ten posiada dość bogatą literaturę, zob. m.in.: A. Skrodzka, *Wizerunek króla nieszczęśliwego – portret Stanisława Augusta z klepsydrą*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 69, 2007, nr 3–4, s. 203–247; D. Juszczyk, *Marcello Bacciarelli. Najpiękniejsze portrety*, kat. wyst., Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2018, s. 210–213 (tu zestawienie dotychczasowych opracowań).

4. Marcello Bacciarelli, *Portret alegoryczny (Stanisław August „z klepsydrą”)*, 1793, Muzeum Narodowe w Warszawie, nr inw. MP 312. Fot. © Copyright by Ligier P. / Muzeum Narodowe w Warszawie / Marcello Bacciarelli, *Allegorical Portrait (Stanislaus Augustus with an hourglass)*, 1793, National Museum in Warsaw, inv. no. MP 312. Photo © Copyright by Ligier P. / National Museum in Warsaw

swojego oporu. 4 kwietnia 1793 r. (w czwartek po Wielkanocy) Stanisław August wyruszył z Warszawy w stronę Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁰, skąd powrócił dopiero 9 grudnia. Łazienki nie gościły więc tego lata swego gospodarza.

Spowodowana dramatycznymi wydarzeniami politycznymi nieobecność monarchy w rezydencji nie wpływała negatywnie na postęp prac budowlanych prowadzonych w latach 1792–1793⁵¹. We wrześniu 1792 r. jeden z warszawskich informatorów stwierdzał wprost, że „król imć od wszystkich teraz interesów politycznych i krajowych oddalony, zabawia się fabryką

⁵⁰ „Król Jmć, Pan Nasz Miłościwy, przeprowadzony od licznego w karetach i na koniach państwa wyjechał z tutejszej stolicy do Grodna przy asysteni leibgardyi konnej i ułanów, gwardyja zaś piesza koronna stała w paradzie uszykowana od tutejszego Zamku aż do mostu. Stojące też za Wisłą rosyjskie wojsko, mając na czele swojego generała *en chef* jmc pana Igelstroma, paradne czyniło honory. [...] Innych powozów w drogę z najjaśniejszym panem idących było 25, do których koni 171, nie licząc wierzchowych”, „Gazeta Warszawska”, 6 IV 1793, nr 28, s. 1.

⁵¹ W. Tatarkiewicz, *Pięć studiów o Łazienkach Stanisława Augusta*, Lwów–Warszawa 1925, s. 33–35; Kwiatkowski, *op.cit.*, s. 199 i nn. Zawarty w tym akapicie opis prac budowlanych opieram na powyższych pracach (chyba że zaznaczono inaczej).

5. Ludomir F. Dymitrowicz, *Sala Salomona w Pałacu na Wyspie*, 1892, Muzeum Łazienki Królewskie w Warszawie, nr inw. ŁKr 1368. Fot. A. Kotlarski / Ludomir F. Dymitrowicz, *View of the Salle de Salomon in the Łazienki Palace in Warsaw*, 1892, the Royal Łazienki Museum in Warsaw, inv. no. ŁKr 1368. Photo A. Kotlarski

łazienkowską, spacerami, a czasem i ciągnięciem kabał, które mu Żyd jeden z hieroglifów hebrajskich przepowiada, ale podobno mała nadzieja i dla kraju, i dla króla jakowej pomyślności czy z kabał, czy bez kabał”⁵². Wciąż pracowano nad wystrojem wnętrz nowo dobudowanych pokoi pałacu Na Wyspie, z których największe wyzwaniem stanowiła Sala Balowa. Urządzono Galerię, w której znajdowały się najcenniejsze obrazy królewskiej kolekcji⁵³. Pracowano także nad rearanżacją starszych pomieszczeń. Bacciarelli kontynuował prace nad wystrojem malarskim Sali Salomona (il. 5) oraz rozpoczął malowanie tond prezentujących cnoty monarsze, przeznaczonych do pałacowej Rotundy, która zyskiwała nowy wydźwięk propagandowy: symboliczne, idylliczne Hippokrene zamieniono w panteon wybitnych władców. Wykończono również królewską kaplicę oraz pawilony pałacu.

⁵² Komentował złośliwie J. Świątorzecki do I. Potockiego, Warszawa, 5 IX 1792 r., cyt. za: *Tajna korespondencja z Warszawy...*, s. 47–48.

⁵³ O pałacowej Galerii: D. Juszczak, H. Małachowicz, *Galeria obrazów Stanisława Augusta w Łazienkach Królewskich*, Warszawa 2015. W 1793 r., pod nieobecność króla, Mateusz Tokarski dokonał także inwentaryzacji łazienkowskich mobiliów (w tym obrazów) – T. Mańkowski, *Galeria Stanisława Augusta*, Lwów 1932, s. 80.

INSUREKCJA 1794 R.

Na początku 1794 r. przebywający w Lipsku emigranci poczynili przygotowania do zbrojnego przechwycenia władzy w kraju i wypowiedzenia wojny Rosji. Dyktaturę miał przejąć Tadeusz Kościuszko. Doświadczenia nauczyły Stanisława Augusta, że gwałtowne występowanie przeciwko Rosji – jak pokazały konfederacja barska i okres Sejmu Wielkiego – przyczyniało się do kolejnych nieszczęść kraju. Dlatego też uznawał za konieczne, aby „trzymać z Rosjanami”⁵⁴, i z niepokojem obserwował marcowe działania gen. Antoniego Madalińskiego oraz Kościuszki. Swoją postawę zmienił wraz z rozpoczęciem insurekcji warszawskiej (17 kwietnia 1794 r.) i już 22 kwietnia złożył akces do powstania, aby tak jak w czasie Sejmu Wielkiego być „z narodem” (przyjęcie tego akcesu wstrzymano jednak do decyzji Kościuszki). Aktem tym król wyrażał jedność ze zrewoltowanym społeczeństwem, co nie było jednoznaczne z wiarą w sukces. Przystępując do związku, zapewniał sobie także pozorne bezpieczeństwo w powstańczej Warszawie.

Władza nad krajem przeszła w ręce przywódców insurekcji. W Warszawie do czasu przyjazdu Kościuszki przejęła ją Rada Zastępcza Tymczasowa z prezydentem Ignacym Zakrzewskim na czele. Królowi przydano straż składającą się z bogatych mieszczan, która miała bronić monarchy przed radykałami i pilnować jego poczynić. Opuszczenia Warszawy zabronił Stanisławowi Augustowi sam Kościuszko⁵⁵. W areszt wzięto kilka osób z otoczenia monarchy, królowi zakazano prowadzenia korespondencji, odebrano mu ochronę wojskową oraz wstrzymano prace budowlane w Łazienkach⁵⁶. Monarcha przebywał od tego czasu pod czujnym okiem władz powstańczych, które musiały się liczyć ze Stanisławem Augustem przynajmniej dlatego, że od zapewnianej przez niego legitymizacji zależało uznanie insurgentów jako podmiotu dyplomacji międzynarodowej.

Przybyły do Warszawy Ignacy Potocki zapewniał 27 maja, że wraz z Kościuszką nie mają zamiaru znieważać monarszego autorytetu. Praktyka mijała się jednak z deklaracjami. Król zaznawał szykan m.in. od Hugona Kołłątaja, członka władz powstańczych, który wstrzymywał Stanisławowi Augustowi wypłaty comiesięcznych subwencji, a także ostentacyjnie odmawiał spotkania z nim. Obawiający się jakobińskich nastrojów monarcha zaczął nawet prosić o możliwość wyjazdu z Warszawy członków jego rodziny, na co nie było zgody⁵⁷.

⁵⁴ Stanisław August do J. Poniatowskiego, b.m. [Warszawa], 19 III 1794 r., cyt. za: Michalski, *Stanisław August Poniatowski...*, s. 75. Po wydarzeniach sejmu 1793 r. społeczeństwo wyraźnie odwróciło się od króla, widząc w nim na nowo reprezentanta opcji rosyjskiej.

⁵⁵ T. Kościuszko do Rady Zastępczej Tymczasowej, b.m., 23 IV 1794 r. (odebrano: 1 V 1794 r.) – Z. Góralski, *Stanisław August w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 1988, s. 88.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 88–89. „Jego Królewska Mość ponownie został kilkakrotnie upokorzony. Gwardia jego nie składa się już z żołnierzy garnizonowych, lecz z milicji miejskiej. Król zamierzał kontynuować budowę Łazienek, ale Rada sprawująca obecnie rządu zakomunikowała mu, że zamierza z większym pożytkiem wykorzystać robotników pracujących dotąd dla niego. W rezultacie król musiał zawiesić budowę” – rezydent saski w Warszawie J.J. Patz do Fryderyka Augusta III, b.m. [Warszawa], 7 V 1794 r., cyt. za: *Z okien ambasady saskiej. Warszawa 1794 roku w świetle relacji dyplomatycznych przedstawiciela Saksonii w Polsce*, opr. Z. Libiszowska, H. Kocój, Warszawa 1969, s. 76. *Le roi est déclaré comme nul* – H. Buchholtz do Fryderyka Wilhelma II, b.m. [Warszawa], 26 IV 1794 r., cyt. za: H. Kocój, *Dyplomaci pruscy o powstaniu kościuszkowskim*, Kraków 2011, s. 206.

⁵⁷ Góralski, *op.cit.*, s. 136–137 i 144–145.

Do pierwszego spotkania króla z Kościuszką doszło 11 lipca o godz. 23.00, natychmiast po przyjeździe naczelnika do stolicy. Spośród omawianych wówczas kwestii poruszono także te dotyczące kompleksu Łazienkowskiego. Naczelnik poprosił Stanisława Augusta o oddanie parteru Belwederu i szop przy tym pałacu na areszt dla więźniów rosyjskich pracujących przy umocnieniach Warszawy⁵⁸. Nie wiemy, gdzie ta rozmowa miała miejsce (na Zamku czy w Łazienkach), jednak już następnego dnia król listownie zachęcał naczelnika do częstych odwiedzin w jego letniej rezydencji⁵⁹.

Tego roku monarcha przebywał w Łazienkach przynajmniej między 21 a 25 lipca, o czym zaświadczać sporządzane przez niego protokoły rozmów⁶⁰. 21 lipca król spotkał Kościuszkę przypadkowo – naczelnik przejeżdżał przez Łazienki zapewne w celu skontrolowania warszawskich umocnień. Rozmowa dotyczyła ukarania prowodyrów zamieszek z 28 czerwca. Stanisław August starał się także otrzymać zapewnienie Kościuszki, iż nie zostanie porzucony w Warszawie w razie oddania miasta w ręce przeciwnika⁶¹. 25 lipca w Łazienkach odbyła się trzecia rozmowa z naczelnikiem. Po omówieniu kwestii politycznych król po raz kolejny prosił o możliwość wyjazdu kobiet z jego rodziny poza Warszawę. Na zakończenie zwrócił się do Kościuszki słowami: „Proszę o to, że gdy tu WPan bez mego zapraszania bywasz ledwie nie codziennie dla swoich potrzeb, chciej też za każdym razem spytać się tylko czy ja jestem w Łazienkach i gdy będę, wstąp do mnie. Tym sposobem będziemy się widywać łatwo, często i bez subiekcji, a ja będę miał ulgę z WPanem traktując, a nie z tą niechętną Radą, która oczywiście tego żąda, aby mnie nie tylko nieużytecznym, ale i niemiłym i nawet podejrzanym uczynić publiczności”⁶².

Na brak odpowiedniej ochrony Łazienek w czasach insurekcyjnych król skarżył się 31 lipca Zakrzewskiemu: „Często się tak trafia, że u brata mego starszego i u mnie samego prawie do

⁵⁸ *Ibidem*, s. 163–166. „Prosiemy WKMość o użyczenie dolnego piętra Belwederskiego na ulokowanie tam jeńców Moskiewskich, do roboty wałów tam osadzonymi bydź mających. Tudzież szop przy Belwederze: bo ta szopa nazwana Ulężką, która jest w samych Łazienkach jest już tak słaba, że ją lada wiatr powieie”, cyt. za: *Rozmowy króla z naczelnikiem*, wyd. J. Riabinin, „Przegląd Historyczny”, t. 12, 1911, nr 2, s. 246. Rozmowa odbyła się w nastroju wzajemnego szacunku. Sam Kościuszko zbliżył się do króla w lipcu 1794 r. i dopiero w sierpniu skierował swoją sympatię do frakcji jakobińskiej – Ł. Kądziała, *Fryderyk Moszyński w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 2004, s. 288.

⁵⁹ „Gdy w. pan chciałbyś osobiście ze mną rozmawiać, blizkie Łazienki obozu w. pana mogą bydź zawsze miejscem naszego rendez-vous wieczorem, byle mnie ostrzegł”, Stanisław August do T. Kościuszki, 12 VII 1794 r., w: J. Riabinin, *Korespondencya króla z naczelnikiem podczas powstania 1794 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 18, 1934, nr 3, s. 358. Przy obecnym stanie badań można postawić hipotezę, że król przebywał na Zamku do czasu przyjazdu Kościuszki. Zapewne Rada wolała zatrzymać króla w Warszawie i decyzję o jego ewentualnym wyjeździe do Łazienek pozostawić naczelnikowi. Stanisław August mógł poprosić go o zgodę 11 lipca, jednak jako nieistotną politycznie informację nie odnotował tego w protokole.

⁶⁰ Wydane drukiem: *Rozmowy króla z naczelnikiem...*, 243–250; Stanisław August, *Rozmowy z ludźmi*, wyd. S. Wasylewski, Lwów 1930.

⁶¹ Góralski, *op.cit.*, s. 173–174.

⁶² *Ibidem*, s. 175–176, 179. O tym, że Stanisław August dopraszał się o spotkanie z przejeżdżającym przez jego rezydencję Kościuszką, pisał także J.J. Patz: „Król polski, przebywając w Łazienkach, zauważył pewnego dnia generała Kościuszkę, objeżdżającego konno baterie. Wysłał za nim swego adiutanta z prośbą, by zechciał go odwiedzić, ale Naczelnik nie mógł w danej chwili zadośćuczynić tej prośbie i przybył dopiero później do Zamku”, 6 VIII 1794 r., cyt. za: *Z okien ambasady...*, s. 139. Na podstawie tego listu Patza Góralski (*op.cit.*, s. 187) wnioskuje, że król spotkał Kościuszkę w Łazienkach właśnie 6 VIII, jednak nie wskazuje na to ani powyższy cytat, ani królewskie protokoły.

ostatniego człowieka zabierają się na wały, tak że i do własnej postugi nie mamy i w pustych domach tu i w Łazienkach kradzieży obawiać się trzeba nam”⁶³. Prawie dwa miesiące później, 24 września, monarcha listownie oferował Kościuszcze stancję w pałacu Myślewickim⁶⁴.

W dniach upadku powstania, po rzezi Pragi 4 XI, Stanisław August nie opuścił Warszawy⁶⁵. Ludność widziała w nim zabezpieczenie przed losem, jaki spotkał prawobrzeżną część miasta. Monarcha znów wziął na siebie odpowiedzialność za poddanych i rozpoczął pertraktacje z gen. Aleksandrem Suworowem o warunkach kapitulacji. Przez następne tygodnie z Zamku warszawskiego wspierał organizację życia w zniszczonej wojną stolicy⁶⁶. I po raz kolejny w trakcie swego panowania został zmuszony do oczekiwania na decyzję Katarzyny II dotyczącą dalszych losów Rzeczypospolitej⁶⁷. W liście z 2 grudnia imperatorowa, bałamutnie wyrażając troskę o losy króla polskiego, złożyła mu propozycję nie do odrzucenia: wyjazd z Warszawy⁶⁸. Po pewnej zwłoce, 7 stycznia 1795 r. Stanisław August opuścił Warszawę, kierując się do Grodna, gdzie spędził kolejne dwa lata swojego życia (do śmierci Katarzyny II).

Wyjazd króla z Warszawy nie oznaczał końca prac budowlanych w Łazienkach. Stanisław August wyznaczył uprzednio osoby odpowiedzialne za opiekę nad rezydencją⁶⁹. Umożliwiło to wykańczanie rozpoczętych już działań, a korespondencyjne monitorowanie ich postępów dawało monarsze wytchnienie w rosyjskim areszcie, za który posłużył zamek grodzieński⁷⁰.

*

Prześledzenie niespełna czterech lat historii Rzeczypospolitej schyłku XVIII w. pokazuje nam dynamiczne zmiany znaczenia Łazienek jako ośrodka działań politycznych. W roku funkcjonowania Konstytucji 3 maja podmiejska rezydencja Stanisława Augusta stała się na czas wakacji sejmowych główną siedzibą dworu, gdzie oprócz koncertów i spektakli teatralnych odbywały się dyskusje polityczne i gdzie przygotowywano się do jesienno-wznowienia obrad parlamentu. Obecność księcia prymasa (dawnego przywódcy stronnictwa królewskiego), księżnej marszałkowej (dawnej recenzentki działań królewskich) oraz korpusu dyplomatycznego daje nam pojęcie o wadze rozmów toczonych dla kontynuowania reform Sejmu Wielkiego.

⁶³ Góralski, *op.cit.*, s. 183.

⁶⁴ „Dowiaduję się z żalem o niezdrociu w pana; ochraniaj go lepiej dla nas wszystkich. Przyjmij w. pan odemnie mieszkanie w Łazienkach w domu nazwanym Mysłowice. Tam i sam, i z całą kancelaryą, i adiutantami swemi będziesz się wygodnie mieścić, a obok znajdziesz dla siebie i swoich stajnie, a wszelako będziesz i obozu, i Wisty bliskim”, Stanisław August do T. Kościuszki, b.m. [Warszawa], 24 IX 1794 r., w: Riabinin, *op.cit.*, s. 372.

⁶⁵ Porzucone przez króla i wszelką straż Łazienki strzeżone były w tych dniach przez froterów – Góralski, *op.cit.*, s. 213–214.

⁶⁶ M. Żywirski, *Ostatnie lata życia króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1975, s. 28–48.

⁶⁷ Jeszcze pod koniec listopada 1794 r. liczył, że Polska nie zostanie całkowicie rozebrana – Michalski, *Stanisław August Poniatowski...*, s. 79.

⁶⁸ Katarzyna II do Stanisława Augusta, Petersburg, 21 XI (2 XII) 1794 r., w: *Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1795)*, wyd. Z. Zielińska, Kraków 2015, s. 603–604.

⁶⁹ Żywirski, *op.cit.*, s. 62. 1 I 1795 r. inspektorem Łazienek został Mateusz Tokarski, pełniący tę funkcję pod nadzorem M. Bacciarellego – A. Bernatowicz, *Malarze w Warszawie czasów Stanisława Augusta. Status – aspiracje – twórczość*, Warszawa 2016, s. 161, 187, 244, 386.

⁷⁰ Tatarkiewicz, *op.cit.*, s. 109–130; Żywirski, *op.cit.*, *passim*.

Wzrost politycznego znaczenia rezydencji nie ograniczał się jedynie do działań zakulisowych i dyplomacji prowadzonej w wąskim gronie aktorów politycznych. Stawiając w Łazienkach „kościół *ex voto* wszystkich stanów”⁷¹, Stanisław August przesuwiał akcenty między tym, co w jego rezydencji było prywatne, a co – państwowe. To tendencja widoczna w działaniach króla od pewnego czasu, co potwierdzają organizowane tam wydarzenia publiczne – np. huczne obchody rocznicy elekcji we wrześniu 1788 i 1791 r. – oraz efemeryczne plany budowlane monarchy, wśród których wymienić należy zamiar ufundowania akademii sztuk pięknych⁷² czy „muzeum nowoczesnego”⁷³.

Obrady sejmu 1793 r. przeniósł ośrodek władzy państwowej do litewskiego Grodna, przerywając tendencję wzmocnienia znaczenia Łazienek na politycznej mapie Warszawy i Rzeczypospolitej. Starania króla w tej materii podtrzymywały natomiast prace budowlane, które miały na celu wprowadzenie nowych symboli w łazienkowskie uniwersum. Najwymowniejszym przykładem jest tu przekształcenie pałacowej Rotundy w połyskującą jasnym marmurem świątynię wielkich władców Polski.

Ostatnie lato spędzone przez Stanisława Augusta w jego rezydencji podtrzymało tendencję do ograniczenia znaczenia tego miejsca. Łazienki roku 1794 były dla króla i jego rodziny swoistym aresztem domowym, w którym przebywali pod nadzorem insurgentów. I chociaż obecność Stanisława Augusta wciąż stanowiła legitymizację Rzeczypospolitej w stosunkach międzynarodowych, to faktyczna władza nie znajdowała się w jego rękach. Dzierżący ją dyktator tylko z konieczności odwiedzał królewską rezydencję przylegającą do południowego odcinka Okopów Lubomirskiego będących elementem umocnień Warszawy w dobie insurekcji. Prowadzone w 1795 r. prace wykończeniowe w Łazienkach stanowiły już jedynie symboliczną realizację inspiracji politycznych, z którymi Stanisław August 30 lat wcześniej wstępował na tron.

⁷¹ *Deklaracja Stanów Zgromadzonych*, w: *Konstytucja 3 maja 1791*, opr. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2018, s. 81.

⁷² J. Talbierska, *Powołanie Akademii Sztuk Pięknych – niespełniona idée fixe Stanisława August i rola królewskiego Gabinetu Rycin*, w: *Bacciarelli. Studia o malarzu królewskim, dyrektorze, nauczycielu, opiekunie sztuk*, red. A. Pierńkos, Warszawa 2018, s. 191.

⁷³ Kwiatkowski, *op.cit.*, s. 213.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1795), wyd. Z. Zielińska, Kraków 2015.

Heyking K.H., *Wspomnienia z ostatnich lat Polski i Kurlandii. 1752–1796*, w: *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, opr. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 47–198.

Kalinka W., *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, t. 2: *Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Kraków 1891.

Kołątaj H., *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3go maja 1791*, t. 2, Lipsk 1794.

Konstytucja 3 maja 1791, opr. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2018.

Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Augustyn Deboli. 1780, opr. E. Zielińska, A. Danilczyk, Warszawa 2012.

Korespondencja polityczna Stanisława Augusta. Wiedeń, t. 2: 1791–1792, opr. M. Jusupović, Warszawa 2016.

[Krutta Antoni], *Dziennik przyjęcia i pobytu nadzwyczajnego posła Porty Ottomańskiej do Stanisława Augusta króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego i do Rzeczypospolitej Polskiej 1777 r.*, wyd. E. Marylski, Warszawa 1860.

List do przyjaciela. Dnia 26 kwietnia 1792 r. z Warszawy, b.m.d. [1792].

Niemcewicz J.U., *Pamiętniki czasów moich. Dzieło pośmiertne*, Lipsk 1868.

Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia, Warszawa 2013.

Riabinin J., *Korespondencja króla z naczelnikiem podczas powstania 1794 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 18, 1934, nr 3, s. 353–374.

Rozmowy króla z naczelnikiem, wyd. J. Riabinin, „Przegląd Historyczny”, t. 12, 1911, nr 2, s. 243–250.

Sievers J.J., *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, opr. B. Grochulska, P. Ugniewski, Warszawa 1992.

Stanislas Auguste, *Mémoires*, wyd. A. Grześkowiak-Krwawicz, D. Triaire, Paris 2012.

Stanisław August, *Zdanie o królu polskim 1792 roku*, opr. A. Masny, w: *Królewskie diagnozy. Pisma publicystyczne Stanisława Augusta*, red. P. Skowroński, Warszawa 2019, s. 161–188.

Tajna korespondencja z Warszawy do Ignacego Potockiego. 1792–1794, opr. M. Rymyszyna, A. Zahorski, Warszawa 1961.

Tarnowska z Ustrzyckich U., *Wspomnienia damy polskiej z XVIII wieku*, w: *Archiwum Wróblewieckie*, z. 1, wyd. W. Tarnowski, Poznań 1869, s. 1–119.

Z okien ambasady saskiej. Warszawa 1794 roku w świetle relacji dyplomatycznych przedstawiciela Saksonii w Polsce, opr. Z. Libiszowska, H. Kocój, Warszawa 1969.

OPRACOWANIA

Bartoszewicz K., *Dzieje insurekcji kościuszkowskiej 1794*, Berlin–Wiedeń [1913].

Bernacki L., *Teatr, dramat i muzyka za Stanisława Augusta*, t. 1, Lwów 1925.

Bernatowicz A., *Malarze w Warszawie czasów Stanisława Augusta. Status – aspiracje – twórczość*, Warszawa 2016.

Butterwick R., *Polska rewolucja a Kościół katolicki. 1788–1792*, Kraków 2012.

Butterwick-Pawlikowski R., *Między polityką kulturową a kulturą polityczną – zagadka regalizmu w czasach Stanisława Augusta*, w: „*Sktócony naród, król niepewny, szlachta dzika*”? *Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań*, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 113–132.

Demiński B., *Stanisław August i księżę Józef Poniatowski w świetle własnej korespondencji*, Lwów 1904.

- Dziubecki T., „*Théâtre sur l'isle*” w Łazienkach Królewskich – funkcja i forma, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 80, 2018, nr 2, s. 357–369.
- Frejtag J., *Salomon na tronie. O toposie starotestamentowego władcy w propagandzie królewskiej Stanisława Augusta*, w: „*Skłócony naród, król niepewny, szlachta dzika?*” Polska stanisławowska w świetle najnowszych badań, red. P. Ugniewski, Warszawa 2020, s. 93–111.
- Góralski Z., *Stanisław August w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 1988.
- Hermann E., *Geschichte des russischen Staates*, t. 6, Gotha 1860.
- Juszczak D., *Marcello Bacciarelli. Najpiękniejsze portrety*, kat. wyst., Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, Warszawa 2018.
- Juszczak D., Małachowicz H., *Galeria obrazów Stanisława Augusta w Łazienkach Królewskich*, Warszawa 2015.
- Karpińska M., *Między Zamkiem, Belwederem a Pałacem Namiestnikowskim. Władza i reprezentacja*, w: *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV–XXI w.)*, red. A. Czarniecka, P. Deles, A. Sołtys, Warszawa 2016, s. 337–355.
- Kądziała Ł., *Fryderyk Moszyński w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 2004.
- Kądziała Ł., *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński 1792–1793*, Warszawa 1993.
- Kocój H., *Dyplomaci pruscy o powstaniu kościuszkowskim*, Kraków 2011.
- Korzon T., *Odrodzenie w upadku*, Warszawa 1975.
- Król-Kaczorowska B., *Teatry Warszawy*, Warszawa 1986.
- Kwiatkowski M., *Stanisław August król-architekt*, Wrocław 1983.
- Mańkowski T., *Galeria Stanisława Augusta*, Lwów 1932.
- Mączyński R., *Mosiężnicy warszawscy w czasach stanisławowskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 61, 2013, nr 4, s. 561–580.
- Michalski J., *Lubomirska z Czartoryskich Izabela*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław–Warszawa–Kraków 1972, s. 625–629.
- Michalski J., *Na marginesie reedycji Sejmu Czteroletniego Waleriana Kalinki*, w: *idem, Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 2, red. W. Kriegerseisen, Z. Zielińska, Warszawa 2007, s. 509–523.
- Michalski J., *Stanisław August Poniatowski*, Warszawa 2009.
- Olechnowicz E., *Pałac Łazienkowski i „republika marzeń” Stanisława Augusta*, w: *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie – formy i funkcje (XV–XXI w.)*, red. A. Czarniecka, P. Deles, A. Sołtys, Warszawa 2016, s. 301–312.
- Rostworowski E., *Rok konstytucji. Maj 1791 – maj 1792*, w: *idem, Popioły i korzenie*, Kraków 1985, s. 151–168.
- Rostworowski E., *Sprawa milicji mieszczańskich w ostatnim roku Sejmu Czteroletniego*, „Przegląd Historyczny”, t. 46, 1955, nr 4, s. 561–584.
- Rostworowski E., *Zdanie o królu polskim*, w: *idem, Legendy i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 487–506.
- Skrodzka A., *Virtutis invidia comes, czyli o Rotundzie w Łazienkach Królewskich*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 71, 2009, nr 1–2, s. 87–112.
- Skrodzka A., *Wizerunek króla nieszczęśliwego – portret Stanisława Augusta z klepsydrą*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 69, 2007, nr 3–4, s. 203–247.
- Smoleński W., *Ostatni rok sejmu wielkiego*, Kraków 1897.
- Smoleński W., *Z korespondencji Kołłątaja podczas Sejmu Wielkiego*, w: *idem, Studia historyczne*, Warszawa–Kraków–Lublin 1925, s. 107–122.
- Sołtys A., *Opat z San Michele. Grand Tour prymasa Poniatowskiego i jego kolekcje*, Warszawa 2008.
- Szumańska J., *Wizerunki równoległe Stanisława Augusta podczas inauguracji Teatru Królewskiego w Starej Oranżerii 6 września 1788*, „Pamiętnik Teatralny”, t. 67, 2018, nr 4, s. 87–112.

- Talbierska J., *Powołanie Akademii Sztuk Pięknych – niespełniona idée fixe Stanisława Augusta i rola królewskiego Gabinetu Rycin*, w: *Bacciarelli. Studia o malarzu królewskim, dyrektorze, nauczycielu, opiekunie sztuk*, red. A. Pieńkos, Warszawa 2018, s. 179–216.
- Tatarkiewicz W., *Pięć studiów o Łazienkach Stanisława Augusta*, Lwów–Warszawa 1925.
- Turłowa S., *Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 105, 1998, z. 2, s. 71–79.
- Tygielski W., *Dyplomacja – propaganda – pamięć historyczna. O realnych i o symbolicznych losach kilku warszawskich „miejsz pamięci” w czasach nowożytnych*, „Przegląd Wschodni”, t. 13, 2014, nr 2, s. 303–324.
- Wątroba P., *Warszawskie obchody pierwszej rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja i kościół Najwyższej Opatrzności w Ujazdowie*, w: *Stanisław August. Ostatni król Polski. Polityk, mecenas, reformator. 1764–1795*, red. A. Sottys, Warszawa 2011, s. 444–449.
- Wichrowska E., *Między Berlinem a Warszawą. Judyta z Levich Bucca Jakubowiczowa*, w: *Słynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Roćko, M. Górka, Warszawa 2017, s. 309–332.
- Zajac P., *Giovanni Andrea Archetti i Stanisław August Poniatowski. Obraz króla i wzajemnych relacji w depeszach nuncjusza do sekretariatu stanu Stolicy Apostolskiej z lat 1776–1784*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 123, 2016, z. 2, s. 279–311.
- Zielińska E., *„Entretiens” Stanisława Augusta z ambasadorem rosyjskim Ottonem Magnusem von Stackelbergiem i „Mémoires” ostatniego króla Rzeczypospolitej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 56, 2018, s. 91–103.
- Zielińska Z., *Polska w okowach „systemu północnego” 1763–1766*, Kraków 2010.
- Zielińska Z., *Poniatowski Michał Jerzy*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1982–1983, s. 455–471.
- Zychowicz I., *La Sala di Salomone nel Palazzo sull'Isola nel parco Łazienki e i dipinti di Bacciarelli come espressione propagandistica del potere di Stanislao Augusto*, w: *Intorno a Marcello Bacciarelli. Italiani nella Varsavia dei Lumi*, red. A. Pieńkos, M. Smoliński, Warszawa 2019, s. 45–56.
- Żórawska-Witkowska A., *Muzyka na dworze i w teatrze Stanisława Augusta*, Warszawa 1995.
- Żywirska M., *Ostatnie lata życia króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1975.

Piotr Skowroński – absolwent Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, współpracownik Instytutu Historycznego Polskiej Akademii Nauk, adiunkt w Dziale Badań Naukowych Muzeum Łazienki Królewskie. Zainteresowania badawcze: historia polityczna Rzeczypospolitej w 2. połowie XVIII w. Redaktor naukowy publikacji *Królewskie diagnozy. Pisma polityczne Stanisława Augusta* (Warszawa 2019) oraz współredaktor *Zmierzch i świt. Stanisław August i Rzeczpospolita 1764–1795* (Warszawa 2015), publikował m.in. w „Kwartalniku Historycznym” i „Pamiętniku Teatralnym”.